

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 9 (2012)

Λόγος, νους και ψυχή στη Hannah Arendt

Σύνη Μπούρα

doi: [10.12681/ethiki.22743](https://doi.org/10.12681/ethiki.22743)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπούρα Σ. (2020). Λόγος, νους και ψυχή στη Hannah Arendt. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (9), 46–55.
<https://doi.org/10.12681/ethiki.22743>

Λόγος, νους και ψυχή στη Hannah Arendt

ΣΥΝΗ ΜΠΟΥΡΑ

Στο έργο της Hannah Arendt διατυπώνεται μία διαφορετική άποψη για το λόγο, το νου και την ψυχή. Σύμφωνα με τη Hannah Arendt, ο νους δεν είναι ένα παθητικό γνωστικό μέσο, αλλά αντίθετα, συνιστά μία ενεργό κατάσταση θεώρησης του κόσμου των φαινομένων, την ύπαρξη του οποίου εγγυάται η πληθύς πραγμάτων και ζώντων οργανισμών¹. Από την άλλη πλευρά, οι ψυχικές διαδικασίες είναι ιδιωτικές και γίνονται γνωστές όχι καθαυτές αλλά μέσω των διανοητικών δραστηριοτήτων και της γλώσσας του σώματος².

Στο έργο της, *Η ζωή του νου* γίνεται μία σαφής διάκριση ανάμεσα στο λόγο ως πηγή των διανοητικών δραστηριοτήτων³ και την ψυχή ως έδρα των συναισθημάτων, συγκινήσεων και παθών⁴.

Ειδικότερα, όσον αφορά το λόγο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναφορά της στις αντίστοιχες θέσεις του Kant και του Αριστοτέλη. Ο μεν Kant στην *Κριτική του καθαρού λόγου* έκανε διάκριση ανάμεσα στη διάνοια και το λόγο. Καταρχάς, η διάνοια (*verstand*) είναι ο επιστημονικός λόγος, που σχετίζεται με τη δραστηριότητα της γνώσης. Η διάνοια επεξεργάζεται τα αισθητηριακά δεδομένα και οδηγεί στην επιστημονική αλήθεια και γνώση. Ο δε λόγος (*vernunft*), αφορά τη δραστηριότητα της σκέψης και την απόδοση νοήματος στα αισθητηριακά δεδομένα⁵.

Σύμφωνα με τον Kant, η σκέψη αποτελεί ένα μέσο ενόρασης, καθώς και κριτήριο των διανοητικών δραστηριοτήτων⁶. Ο ίδιος, επίσης, υποστηρίζει ότι ο καθαρός λόγος δεν ασχολείται με τίποτα άλλο πέρα από τον εαυτό του⁷. Αντίθετα, η Hannah Arendt τονίζει ότι με τη σκέψη γίνεται εφικτή η διατύπωση ερωτημάτων που αφορούν τον κόσμο των φαινομένων και μένουν αναπάντητα από την κοινή αίσθηση και την επιστημονική γνώση⁸.

Όσον αφορά την αριστοτελική θεώρηση, είναι σημαντική καταρχάς η άποψη της Hannah Arendt για την ανάγκη διάκρισης ανάμεσα στο νου και την ψυχή. Σύμφωνα με την ίδια, έχουν διατυπωθεί εσφαλμένες απόψεις για την ψυχική μας ζωή ως εσωτερική ζωή, καθώς και για τη σχέση νου – ψυχής ως σχέση αφέντη – δούλου. Τόσο, όμως, η ψυχική όσο και πνευματική ζωή βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τα αισθητηριακά δεδομένα.

Στη δυτική φιλοσοφική παράδοση, αυτές οι δύο έννοιες, η ψυχή και ο νους συμβαδίζουν, όντας και τα δύο αόρατα. Σύμφωνα με την πλατωνική και την αριστοτελική θεώρηση, ο νους και η ψυχή συνδέονται με τη σχέση αντίστοιχα αφέντη και δούλου, αφού ο νους, όντας έλλογος, εξουσιάζει τα πάθη της άλογης ψυχής, όπως άλλωστε τονίζεται ιδιαίτερα στη πλατωνική *Πολιτεία*. Πρόκειται, όμως, για δύο διαφορετικές καταστάσεις, σύμφωνα με τη Hannah Arendt. Όσον αφορά την ψυχή, η ίδια κάνει λόγο για ψυχικές εμπειρίες που συνδέονται με το σώμα, ενώ, όσον αφορά το νου, η προσέγγισή του, σύμφωνα με την άποψή της, αφορά την εξέταση των δραστηριοτήτων του και ειδικότερα της σκέψης, της θέλησης και της κρίσης, οι οποίες είναι αυτόνομες και δεν ανάγονται σε κάποια ανώτερη αρχή⁹.

Η Hannah Arendt εξετάζει, επίσης, τη διάκριση του Αριστο-

τέλους στο *Περί ψυχής*, ανάμεσα στο νου και την ψυχή, κατά την οποία, όμως, δε διαχωρίζονται εντελώς αυτές οι δύο καταστάσεις. Κριτήριο διαφοροποίησης της μίας από την άλλη γίνεται η σύνδεσή τους -ή μη- με το σώμα. Ενώ τα πάθη της ψυχής συνδέονται με το σώμα, δεν ισχύει το ίδιο για τις διανοητικές διαδικασίες. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο νους είναι το τμήμα της ψυχής, το οποίο συνδέεται με την αιωνιότητα, είναι το έλλογο τμήμα της και είναι χωριστό από το θνητό σώμα. Είναι το μέσο θέασης της αλήθειας¹⁰. Στην *φρόνησι* που έχει ηθικό νόημα αντιπαραθέτει το νου ως φιλοσοφικό όρο, που αφορά τη θεώρηση γενικών εννοιών¹¹.

Στη Hannah Arendt η αναζήτηση νοήματος και γνώσης αφορά τον αισθητό κόσμο και συνοδεύει την αλληλεπίδραση των διανοητικών δραστηριοτήτων με τα αισθητηριακά δεδομένα. Αυτή η αναζήτηση έχει ως αφετηρία τον κόσμο των ανθρωπίνων σχέσεων. Αυτό, βέβαια, που χαρακτηρίζει τις διανοητικές δραστηριότητες καθαυτές είναι ότι είναι αόρατες, διεξάγονται στο πλαίσιο ενός σιωπηλού διαλόγου του ατόμου με τον εαυτό του, ενώ το άτομο βρίσκεται σε απόσταση από τον κόσμο των φαινομένων¹². Ειδικότερα, ο νους, υπό το πρίσμα μιας μεταφορικής γλώσσας εξετάζει το νόημα των πραγμάτων, των λόγων και των πράξεων. Καταρχάς, λοιπόν, ο κόσμος των φαινομένων επηρεάζει τις αισθήσεις, την ψυχή και τη σκέψη.* Μέσω αυτού διαμορφώνεται η κοινή και η ατομική αίσθηση¹³. Τελικά, όμως, η φαινομενικότητα του κόσμου οδηγεί τον ανθρώπινο νου στην αντίληψη ότι υπάρχει κάτι που δεν είναι φαινόμενο, κάτι, που, σύμφωνα με τον Kant, αποτελεί τη βάση θεμελίωσης των φαινομένων¹⁴.

Ωστόσο, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, με τις διανοητικές

δραστηριότητες απομακρυνόμαστε προσωρινά από τον κόσμο των φαινομένων, αλλά επιστρέφουμε σε αυτόν, διότι αποτελούμε τμήμα του. Αυτός ο κόσμος είναι, πέρα από φυσικός κόσμος, και κόσμος των πραγμάτων και των ανθρώπινων σχέσεων. Στο πλαίσιο, λοιπόν, του κόσμου ως πεδίου των ανθρώπινων σχέσεων εκδηλώνονται οι διανοητικές δραστηριότητες, καθώς διαμορφώνεται η επικοινωνία μέσω της γλώσσας. Μέσω, δηλαδή, της προσιτής στις αισθήσεις γλώσσας αποκαλύπτεται η αόρατη δραστηριότητα της σκέψης.

Κατά διαφορετικό, όμως, τρόπο από την εκδήλωση του νου καθίσταται δυνατή, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, η δήλωση της ψυχικής ζωής, η οποία γίνεται αντιληπτή -ως ένα βαθμό- με τη γλώσσα του σώματος. Εκφράζεται καταρχάς με ένα βλέμμα, έναν ήχο, μία κίνηση¹⁵ και όχι με την ομιλία. Η ομιλία αποκαλύπτει ορισμένες σκέψεις για τα συναισθήματα και τα πάθη και όχι τα πάθη αυτά καθαυτά.

Οι ψυχικές εμπειρίες είναι στενά δεμένες με το σώμα. Η ψυχική ή αλλιώς εσωτερική ζωή χαρακτηρίζεται από τις διαθέσεις και τα συναισθήματα που αλλάζουν διαρκώς, όπως και οι αντιδράσεις από τα όργανα του σώματος. Το συναίσθημα είναι λοιπόν μία σωματική εμπειρία. Για παράδειγμα, η καρδιά πονάει, όταν κάποιος είναι θλιμμένος, αλλά ζεσταίνεται με τη συμπάθεια¹⁶. Η γλώσσα της ψυχής δεν είναι μεταφορική, όπως η γλώσσα έκφρασης του νου, διότι οι ψυχικές λειτουργίες, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, συνδέονται άμεσα με τις αισθήσεις και το σώμα¹⁷.

Κατά διαφορετικό τρόπο, δηλαδή μέσω του γλωσσικού κώδικα, οι διανοητικές δραστηριότητες των δρώντων ατόμων γίνονται κατανοητές από τους πολλούς. Από αυτό διαπιστώνεται η στενή

σχέση σκέψης και ομιλίας, αλλά και πράξης, αφού η ομιλία θεωρείται ως πράξη από τη Hannah Arendt. Με τις διανοητικές δραστηριότητες απομακρυνόμαστε βέβαια από τον κόσμο, αλλά δεν κατευθυνόμαστε προς τον εαυτό ή την ψυχή¹⁸. Η σκέψη, εφόσον κινείται πέρα από τον κόσμο των φαινομένων¹⁹, εξετάζει με τη μεταφορική γλώσσα το νόημα των πραγμάτων, των λόγων και των πράξεων και στη συνέχεια φανερώνει μέσω της ομιλίας τα στοιχεία που κρίνει απαραίτητα να προβληθούν²⁰.

Τα δρώντα άτομα, στο πλαίσιο του πεδίου των ανθρωπίνων σχέσεων, επιλέγουν ποια από τα συναισθήματά τους να παρουσιάσουν στους άλλους και ποια να αποκρύψουν. Αυτή η επιλογή γίνεται με τη δραστηριότητα της σκέψης και εκφράζεται με την ομιλία. Για παράδειγμα, η εκδήλωση του θυμού είναι διαφορετική από τον ίδιο το θυμό που νοιώθει κάποιος. Η λεκτική εκδήλωση του θυμού είναι αποτέλεσμα διανοητικής διεργασίας, κατά την οποία αποφασίζει κάποιος τι ταιριάζει να δείξει, ώστε να συμβαδίζει με αυτό που θέλει να δουν οι άλλοι για τον ίδιο. Και αυτό προβάλλει μέσω της ομιλίας²¹.

Διαφορετικά από τις δραστηριότητες του νου, οι οποίες αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα μέσω της ομιλίας, η ψυχική ζωή αφορά την ιδιωτική σφαίρα. Δεν είναι δυνατό, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, να υπάρξει επιστημονική προσέγγιση της ψυχικής ζωής. «Η ψυχολογία, η βαθιά ψυχολογία και η ψυχανάλυση ανακαλύπτουν τις αλλαγές στη διάθεσή μας, τα σκαμπανεβάσματα στην ψυχική μας ζωή»²², υποστηρίζει η Hannah Arendt, αμφισβητώντας το κύρος αυτών των επιστημών.

Κι εφόσον, η λεκτική έκφραση των συναισθημάτων αποτελεί μία διανοητική και όχι ψυχική λειτουργία, η επέμβαση της

σκέψης παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ανθρωπίνων σχέσεων. Κριτήριο του νου για την παρουσίαση του εαυτού αποτελεί η κουλτούρα στην οποία μεγάλωσε κάποιος, ώστε να θέλει να ευχαριστεί τους άλλους ή τον εαυτό του, ή να προσπαθεί να πείσει τους άλλους να ευχαριστιούνται με αυτά που τον ευχαριστούν. Παράδειγμα αποτελούν η εκδήλωση - ή μη - της αγάπης και του φόβου. Η αγάπη είναι καταρχάς έκφραση της ερωτικής έλξης, αλλά μεσολαβεί και η παρέμβαση του νου που παίζει καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του ερωτικού συντρόφου. Αν δεν υπήρχε η συνειδητή διάκριση ανάμεσα σε αυτό που ευχαριστεί κάποιον και αυτό που τον δυσαρεστεί, δε θα ήταν δυνατή αυτή η επιλογή²³. Επιπλέον, ο φόβος είναι αναγκαίος για την επιβίωση, διότι δηλώνει τον κίνδυνο, αλλά ο θαρραλέος αποφασίζει να μη φανερώσει το φόβο του²⁴.

Επομένως, ο τρόπος παρουσίασης του εαυτού προϋποθέτει τις νοητικές δραστηριότητες. Αυτές οι δραστηριότητες είναι βασικές και αυτόνομες. Ο λόγος δεν επηρεάζει τη θέληση, ούτε μεταβάλλει αυτό που έχει γίνει στο παρελθόν. Αντίθετα, ο Hume υποστήριξε ότι «ο λόγος είναι και πρέπει να είναι μόνο ο σκλάβος των παθών»²⁵. Πρόκειται, όμως, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, μόνο για αντιστροφή στην πλατωνική κάθετη ιεράρχηση νου - ψυχής. Ο ίδιος ο Hume, όπως υποστηρίζει η ίδια, ακολουθεί την παραδοσιακή τάση για αναζήτηση μίας αρχής πίσω από τα φαινόμενα και την ανθρώπινη πληθύ, αναζήτηση μίας πηγής ή ενός ανώτατου άρχοντα, παραβλέποντας την αυτονομία των διανοητικών δραστηριοτήτων, καθώς και τη σχέση τους με τον κόσμο των φαινομένων²⁶.

Οι διανοητικές δραστηριότητες διαφέρουν από τις ψυχικές

εμπειρίες, δηλαδή τα πάθη, τα συναισθήματα και τις συγκινήσεις, τα οποία, επίσης, είναι αόρατα, αλλά στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για ένα «χαστικό μείγμα» συμβάντων, το οποίο, σε περίπτωση μεγάλης έντασης, μας κυριεύει²⁷. Η δραστηριότητα του νου, όμως, είναι μία «καθαρή» δραστηριότητα που μπορεί να ξεκινήσει και να σταματήσει από εμάς²⁸. Αντίθετα, τα συναισθήματα και οι συγκινήσεις δεν είναι κατασκευές του εαυτού μας, αλλά πάθη που προκαλούνται από εξωτερικά συμβάντα²⁹.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο λόγος πρέπει να εξουσιάζει την ψυχή, διότι οι επιθυμίες της ψυχής -αν και όχι όλες- είναι τυφλές, στερούνται λόγου και γι' αυτό υπακούν τυφλά είτε στα πάθη είτε στον ορθό λόγο. Βέβαια, για την ηρεμία του νου είναι αναγκαία η υπακοή στον ορθό λόγο, όπως τονίζει στο έργο του³⁰. Αλλιώς, η εσωτερική διαμάχη, η διαμάχη ανάμεσα στο νου και τις επιθυμίες οδηγεί σε εσφαλμένη συμπεριφορά.

Ωστόσο, ο νους, σύμφωνα με τη Hannah Arendt, δεν κυβερνά τα πάθη της ψυχής, διότι είναι διαφορετικός από αυτήν. Οι δραστηριότητες του νου συνδέονται με τη θέαση, με την αίσθηση της όρασης και αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην ελληνική γλώσσα. Με την όραση ρυθμίζεται, στην αρχαιοελληνική σκέψη, η σωστή απόσταση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, ώστε να υπάρχει αντικειμενικότητα. Η θέαση του νου, στη Hannah Arendt, αφορά τον κόσμο των φαινομένων³¹.

Επιπλέον, η επιθυμία για μία άψογη εμφάνιση στην κοινότητα οδηγεί σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, στην *προαίρεση*, την ικανότητα επιλογής των μέσων για την εκπλήρωση των σκοπών, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στην επιθυμία και το λόγο. Σ' αυτή την περίπτωση, κριτήριο των πράξεων αποτελεί η *φρόνησις*. Το αντίθετο της *προαίρεσεως* είναι το *πάθος*. Αν ακο-

λουθεί κάποιος τις επιθυμίες του, είναι τυφλός απέναντι σε μελλοντικές συνέπειες³².

Για την πρόληψη αυτής της κατάστασης πνευματικής τύφλωσης παρεμβαίνει, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο πρακτικός νους, η *φρόνησις*, και όχι ο θεωρητικός νους, ο οποίος ασχολείται με τα αιώνια και αμετάβλητα όντα. Με την *φρόνησιν* είναι δυνατό να διακρίνει κάποιος τις επιθυμίες που δεν μπορούν να γίνουν πραγματικότητα. Η διαμάχη ανάμεσα στον λόγο και την επιθυμία εντοπίζεται και στο έργο του Kant και γεφυρώνεται με την *καλή θέληση*.

Αυτή η εσωτερική σύγκρουση ενδέχεται να είναι, επίσης, σύγκρουση ανάμεσα σε δύο αντίθετες επιθυμίες ή η μανιχαϊκή διαμάχη ανάμεσα στο καλό και το κακό. Στον Αυγουστίνο και το Duns Scotus η λύση της διαμάχης προκύπτει με το μετασχηματισμό της σε αγάπη.

Είναι διαφορετική η θέληση από την επιθυμία, διότι η θέληση οδηγεί σε προσταγή. Η εξίσωση της θέλησης με προσταγή ακυρώνει τον εσωτερικό δυϊσμό στη σκέψη - ως διάλογο ανάμεσα σε μένα και τον εαυτό μου- και τη θέληση³³. Κι ενώ στο Νίτσε η θέληση ταυτίζεται με απλό σύμπτωμα που προκύπτει από το ένστικτο της ζωής, στον Χάιντεγκερ η θέληση χάνει τα βιολογικά χαρακτηριστικά³⁴.

Στη Hannah Arendt, ο προβληματισμός για το λόγο, το νου και την ψυχή αποκτά νόημα, όταν αφορά τα λόγια και τις πράξεις των δρώντων ατόμων. Η δραστηριότητα του νου οδηγεί στη νοηματοδότηση ενός κόσμου φαινομένων, ενός κόσμου, ο οποίος γίνεται αντιληπτός από την ατομική και την κοινή αίσθηση και για την ύπαρξή του εγγυάται η ανθρώπινη πληθύς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Hannah Arendt, 'Thinking', *The life of the mind*, A Harvest Book, Harcourt, Inc., San Diego, New York, 1978, σελ. 19.
2. *Ό.π.*, σσ. 30 -37.
3. *Ό.π.*, σσ. 62 - 64.
4. *Ό.π.*, σελ. 31.
5. *Ό.π.*, σελ. 57.
6. *Ό.π.*, σσ. 63 - 64, Kant's *Critique of Pure Reason*, A19, B33.
7. Hannah Arendt, *ό.π.*, σελ. 65, Kant's *Critique of Pure Reason*, B708.
8. Hannah Arendt, *ό.π.*, σσ. 58, 59.
9. *Ό.π.*, σσ. 69, 70.
10. Hannah Arendt, *The promise of politics*, introduction by Jerome Kohn, Schocken books, New York 2005, σελ. 33, Αριστοτέλους *Περί Ψυχής* 403α5-10.
11. Hannah Arendt, *ό.π.*, σελ. 33.
12. Hannah Arendt, 'Thinking', *The life of the mind*, A Harvest Book, Harcourt, Inc., San Diego, New York, 1978, σελ. 71.
13. *Ό.π.*, σελ. 71.
14. *Ό.π.*, σσ. 23, 24.
15. *Ό.π.*, σελ. 31.
16. *Ό.π.*, σσ. 32, 33.
17. *Ό.π.*, σελ. 33.
18. *Ό.π.*, σελ. 31.
19. *Ό.π.*, σελ. 64.
20. *Ό.π.*, σελ. 35.
21. *Ό.π.*, σελ. 34.
22. *Ό.π.*, σελ. 35.
23. *Ό.π.*, σελ. 35.
24. *Ό.π.*, σελ. 36.
25. *Ό.π.*, σελ. 70.
26. *Ό.π.*, σελ. 70.
27. *Ό.π.*, σελ. 72.
28. *Ό.π.*, σελ. 72.
29. *Ό.π.*, σελ. 73.
30. Hannah Arendt, 'Willing', *ό.π.*, σελ. 59, Αριστοτέλους *Ηικά Νικομάχεια*

1168β6.

31. Hannah Arendt, 'Thinking', *ό.π.*, σσ. 110-112.

32. Hannah Arendt, 'Willing', *ό.π.*, σελ. 61, Αριστοτέλους *Ηθικά Ευδήμεια* 1224α31 – 1224β15.

33. Hannah Arendt, *ό.π.*, σελ. 161.

34. *Ό.π.*, σελ. 177.